

ÖRÖKSÉG

HEGEDŰS GÉZA

Emlékképek Szabó Zoltánról

Ezeket a sorokat most, 1994 szeptemberének elején kezdtem; akár évfordulós megemlékezés is lehetne, hiszen Szabó Zoltán éppen tíz évvel ezelőtt halt meg, 1984. augusztus 19-én. És talán napi pontossággal akkor, szeptember első napjaiban volt, hogy Boldizsár Iván felhívott telefonon, és fuldokló hangon, csaknem suttogva ennyit mondott: „Zoli meghalt.” Nem is beszélt tovább, letette a kagylót. Csak később hívtam vissza, mivel a váratlan hír hallatára engem is elfogott az a személyes gyász, amelyet Boldizsár Iván is érezhetett, amikor a hír hallatára mindenekelőtt engem hívott. Benne is legelőször azok az emlékképek merültek fel, mint énbennem. Hiszen bármerre felé is tekeredett életutunk, úgy is mondhatom, hogy együtt kezdődtünk. A kamaszkor befejeződése, a sihederkorból az ifjú férfikorba lépés, az írói tudatosodás kora reggele közös időszak volt; együtt, egymásra is hatva kezdtünk azokká formálódni, akik lettünk, bármennyire másféle lett az életút. Iván lehetett idővel államtitkár, főszerkesztő, aki igyekszik kiismerni magát a politika széljárásaiban. Zoli lehetett már életében a magyar szociográfiai irodalom klasszikusa, önként vállalt számkivetett, párizsi és londoni publicista (persze franciául és angolul, hogy bármely nyelven megcsodálhassák elegánsan árnyalt stílusát). Én magam lehettem a kezdetektől a most is tartó élemedett korig olyan ismeretterjesztő-féle, aki tanárként a katedráról is igyekszik szórakoztatni, és íróként – sőt olykor költőként – érdemes dolgokra figyelmeztetni az olvasásból is, szórakoztatásból is tanuló közönséget. Ezt a háromféle hajlamot már 16–17 éves korunkban körülbelül tudtuk magunkról és egymásról. Akkor, és még jó ideig egymás számára mi hárman voltunk a legjobb, legmeghittebb barátok, azonos volt a társaságunk, nem egyszer egymás munkatársai, írásműveinknek – versben és prózában – egymás első hallgatói és megbíráói voltunk. Ha idővel az élet gyakorlatában és a szükségszerű kalandok sodrásában testileg olykor alaposan messze kerültünk egymástól, lelkiileg mindig egymásra figyeltünk, egymás véleményeinek eleve ismeretében igyekeztünk megérteni önmagunkat.

Annak a régmúlt közös ifjúkornak jóbarátai elmaradtak, kiléptek a földi életből, egynéhányuk valamelyest ismerősként maradt kultúránkban, nem egy méltatlanul szürkült a múlt idők homályába. Bizonyára vannak még egynéhányan, akik úgy idézhetik fel ezt a múltat, mint én most. De Zoli után elment Iván is, halott már Rónay Mihály András, rég nem él Szalai Sándor, a szociológia professzorává komolyodott absztrakt és abszurd lírai költő. És milyen régóta halott a halhatatlan, igazi klasszikus költő, Radnóti Miklós. Szinte hihetetlenül nem él Weöres Sanyi, akiről éppen mi hárman – Szabó Zoltán, Boldizsár Iván és én – együtt fedeztük fel 20 éves korunkban, hogy ez a nálunk egy egész esztendővel ifjabb, feltűnően komolytalan fiatalember valódi, sőt jelentékeny költő. (Soha nem komolyodott meg, de hülyéskedéseiben is mindig filozófus maradt, és végül teljesen indokolatlanul meghalt, pedig képtelen volt

öregedni. De ha szeszes ital került elébünk, legelőször mindig Weöres Sanyi rúgott be.) Azt hiszem, aki így emlékszik a kezdetekre, és baráti szemtanú maradt mindvégig, az indokoltan fogalmazza meg emlékképeit. Hiszen dokumentumanyag is lehet az, ami a személyes múltakból emlékeként felidéződik. Talán az irodalomtörténet számára is forrásanyag, ami megrögződött a baráti emlékezetben.

Úgy kezdődött, hogy Rónai Mihály András, Szalai Sándor meg én a Markó utcai Berzsényi Dániel Gimnázium tanulói voltunk. Szabó Zoltán és Bethlen Iván, akiből idővel Boldizsár Iván lett, és Rutterschmidt Karcsi, akit íróként azután Thurzó Gábor-nak hívtak, a Piarista Gimnázium tanulói voltak. A két párhuzamos osztály, a két magas színvonalú középiskola önképzőköre alighanem az egész ország legjobb irodalomra nevelő intézménye volt. Élükön az a két tanár, akiről azóta is az a közvélemény (nem csak az én véleményem) hogy a kor két legkitűnőbb irodalomtanára: a piaristáknak Sík Sándor, nekünk Vajthó László. Viszont a nálunk egy és két esztendővel ifjabb leányok a Szemere utcai Ráskai Leáról elnevezett gimnáziumba jártak. A piaristabeliek és a berzsényibeliak nem kis része az utolsó óra után a Ráskai elé sietett, hogy megvárja, amíg a lányok kijönnek (vagy ha ők jöttek ki előbb, ők várták meg a fiúk odaérkezését). Ez az irodalomtörténeti fejezet azzal kezdődött, hogy volt ott két leánytestvér, az egyik egy, a másik két évvel ifjabb minálunk. Az egyiküknek, aki már 16 éves volt, két 17 éves berzsényista is – az akkori felnőttek szavajárása szerint – „csapta a szelet”. A húgának pedig egyszerre két piarista. A berzsényiek mi voltunk, Rónai Mihály András meg én. A piaristák ők: Szabó Zoli és Bethlen Iván. És minthogy a leánytestvérek – meg náluk is fiatalabb húgaik – szívesen látták délutáni vendégül a fiúkat, szüleiknek sem volt kifogásuk, amíg „úri fiúk”-hoz illően viselkednek, tehát ez a két-két (összesen négy) fiú gyakran volt együtt, illedelmesen beszélgettek, egy illem szempontjából kifogásolható szó el nem hangzott köreikben. A lányok kedves mamája is kedvelt bennünket, sőt egy-egy pohárka császárkörte likőrrel is megkínálta a vendégeket.

Hetedikes gimnazisták voltunk, amikor ez a barátság elkezdődött. Pontosabban ott kezdődött, hogy a Berzsényinek és a Ráskainak közös táncanfolyama volt. A piaristák közül is néhányan szívesen jártak oda. A két – saját élményünk szerint gyönyörű – leánytestvér, meg a négy magát nagyon okosnak és főleg tehetségesnek tartó fiú ott ismerkedett össze. Az is hamarosan kiderült, hogy ezek a fiúk – mind a négyen – verseket szoktak írni. Természetes volt tehát, hogy ha délután együtt üldögéltek a leányok otthonában, egymásnak és a lelkesen hallgató leányoknak felolvasták verseiket. Voltak olykor ott leányvendégek is, tehát nagyobb hallgatóság előtt lehetett irodalmi délutánokat tartani.

A fiatal, de már eléggé művelt ifjú költők hangsúlyozottan ellentétes irodalmi elveket vallottak. A piarista fiúk közül Boldizsár Iván a modernnek vallott „szabadvers”-írók modorában valami átmenetet keresett a vers és a próza között. Szabó Zoltán azonban a nemes hagyományokat igyekezett folytatni, legszívesebben szonetteket írt, rímei keresetten összecsendülőek voltak. Nem ritkán latin verseket csiszolt. (Nem mellesleg, hogy mind a négyen jó latinosok voltunk, de hivalkodtunk is latin tudásunkkal, amely jó helyet biztosított mindnyájunknak tanáraink szemében.) A berzsényisták közül Rónai Mihály András (bizalmas nevén: Mityu) tüntetően modern volt. A Nyugat költői, főleg Szép Ernő és Füst Milán voltak mintaképei, de bálványa Ady, aki pedig akkor még átkozott volt a tananyagban. Neki már gimnazista korunkban egy-két verse újságban is megjelent, 19 éves korunkban verses kötetkéje is megvolt. Én viszont tüntetően voltam konzervatív, szerettem antik módon hexameterekben írni, lenéztem a mo-

dern törekvéseket. Az iskolai önképzőkörben a két évvel idősebb Vas István nem győzött gúnyolni tudatos avíttágom miatt. Talán a verstani hagyományok ismerete és kedvelése volt a legfőbb oka, hogy már ebben az időben Szabó Zolival egyre jobban közeledtek egymáshoz véleményeink. Mindkettőnket érdekelték másikkunk gondolatai. És a szellemi találkozásnak akkor talán legfőbb alapja volt izgatott érdeklődésünk a vallási problémák iránt. Zoli áhítatosan vallásos katolikus volt. Én meg olyan „neológ” zsidó otthonból származom, amely alig-alig törődött a hagyományos szokásokkal, de kétely nélkül istenhívő, olykor templomba is eljáró életformát örökölt és folytatott. Engem annyira izgatott a vallások lényege, hogy a keresztény teológia és filozófia ugyanúgy érdekelt, mint a görög-római mitológia meg a buddhista filozófia. Zolinak pedig mindig fontos volt az Ó-testamentum, mint az Új-Testamentum előzménye és alapja. Igyekeztünk is egymást közel hozni vallási élményeinkhez. Én nem egyszer elmentem vele hol a Bazilika, hol a piarista iskolai kápolna szentmiséire, ő velem jött a Csáky utcai zsinagóga péntek esti istentiszteleteire.

Hogy ez a vallási érdeklődés, sőt izgalom nem politikai tartalmú, annak élénk bizonyítéka, hogy Zoli korai szerelmei, majd első házassága zsidó leányokkal volt. Az én korai szerelmeim keresztény lányokhoz fűződtek, első feleségem bár részben zsidó származású, de katolikus vallású volt, majd az ő halála után második, mostani feleségem minden őseivel katolikus. És a hosszú évek alatt bármiképpen is módosult filozófiai meggyőződésünk, elképzelésünk a létről, humanista agnoszticizmusunk mindkettőnket megmentett akár a vallási dogmatizmus, akár az ateizmus tévelygésétől. Ezt egyszer, már sokkal az ifjúkor után, Londonban egy hosszú beszélgetésben – skót whisky mellett – újra tisztáztuk. Akkor már csak 2–3 évenként találkoztunk, főleg Londonban, pontosabban Richmondban, a Thetys terras 5. sz. alatti kellemes otthonban, ahol időről időre megbeszéltük véleményeink azonosságát és különbségeit. Közben mindig azt is fölémértük, hogy Iván lelki és erkölcsi tartalma hogyan is alakul. Egyszer Zoli így jellemezte magatartásunkat: „Én túl konok vagyok, te túlságosan mindent megérteni akaró, Iván túl pragmatikus. Tehát ez a három együtt ad valamiféle lehetőséget az érzelmes életnek.”

De hát ez már rég túl volt a közös út kezdetein. Ez a kezdet pedig – azt hiszem – elég fontos a mi egész szellemi életünk történetében.

1930-ban érettségiztünk. Zoli apja mérnök volt, ő szülői biztatásra szintén mérnöknek szánta el magát, de már a második évben rájött, hogy se kedve, se érzéke nincs a műszaki tudnivalókhöz. Akkor átjött a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol főleg francia nyelvet, de közben angolt és latint is tanult. Latinul persze már középista korunk óta jobban tudtunk, mint bármelyik más nyelven. Két év után innen is túlépelt a jogi fakultásra, ahol én már a doktorátusra készültem. Akkor azonban már néhány cikke jelent meg különböző újságokban. Bárhol szívesen fogadták, mert kitűnő stílusa volt. Ugyanolyan otthon lehetett a klerikális Új Nemzedék–Nemzeti Újság szerkesztőségében, mint a liberális Magyar Nemzetnél. Akkor Boldizsár Iván is a klerikális lapoknál dolgozott.

Én párhuzamosan voltam jogász és bölcész. Akkor írtam disszertációm, az „Anyagi büntetőjog az Árpád-házi királyok korában”-t. Ezt az egyetem jogtörténeti szemináriuma adta ki. Boldizsár Iván pedig orvostanhallgató volt. Egyetemi éveit főleg Németországban és Dániában töltötte. Apja, aki rég különélt anyjától, nevezetes újságíró volt, ez időben már főleg külföldön tartózkodott. Iván hol vele élt, hol hazajött édesanyjához, és különböző újságok munkatársa volt. Közös célunk az irodalom útjá-

nak megtalálása volt. 1932-ben húszévesek voltunk. Iván éppen hazajött, Rónai Mityu, aki Szegeden volt jogász, szintén itthon volt. Együtt határoztuk el, hogy magunk megmutatása végett folyóiratot indítunk.

A megbeszélés nálunk, vagyis szüleim lakásán történt. Nekünk volt a legnagyobb lakásunk, nekem volt külön szobám, ízlésem szerint berendezett helyiség. Ott beszéltek meg a teendőket. Valójában négyen voltunk: Szabó Zoli, Boldizsár Iván, Rónai Mihály András meg én. Irodalmi programunk megvolt, de a gazdasági ügyekhez egyikünk sem értett. Berzsenyista iskolatársaink közt azonban akadt egy barátunk, aki alkalmas volt a folyóirat megszervezésére. Rózsahegy Györgynek hívták. Ő tudott közöttünk a legtöbb nyelven. Apja textil-nagykereskedő volt, ő is részt vett a családi tevékenységben. Mi azt hittük, hogy nagy műveltségével nyelvész lesz. Ő azonban a vendéglátóiparban látta megfelelő jövőjét. Genfben beiratkozott a vendéglátó-ipari főiskolára, itthon végigpróbálta a szállodás szakma minden tevékenységét, megtanulta a konyhai teendőket, begyakorolta a pincérséget, dolgozott a szállodairodában, huzamosan állt a szállodák portáján, ahol nyelvtudásával mindenütt nélkülözhetetlen lett. Közben azonban esztétikai és irodalomtörténeti tudása olyan volt, mint a miénk. Jó barátunk volt, be kellett vonni a folyóirat szervezésébe. Előbb azonban meg kellett találni folyóiratunk címét. Az én szobámban vitattuk meg a kérdést. Máiig sem tudom, melyikünk javasolta a „Névtelen jegyző” címet. Én jogászként már készültem doktorátusomra, készítettem disszertációmát, amely az Árpád-kor büntetőjogáról szólt. A „Névtelen jegyző” krónikája az egyik fontos forrásom volt. Persze, hogy latinul ismertem, de Szabó Zoli és Rózsahegy Gyuri ugyanolyan jól (vagy elég jól) tudott latinul, mint én. Valamelyikünk ajánlotta a „Névtelen jegyző” címet a tervezett havilapnak. Ezt meg is szavaztuk. És minthogy pénzügyekhez egyikünk sem értett, Rózsahegyire bíztuk, hogy szervezze meg a kiadást. A szerkesztést bízta ránk. Vagyis gyakorlatilag Szabó Zoli, Boldizsár Iván meg én csináltuk a lapot, Rózsahegy törődött a materiális ügyekkel. Rónai pedig hamarosan kivált. Már azt se szerette, hogy Rózsahegy a főszerkesztő. Megvetette, amiért nagy irodalmi és nyelvi műveltsége ellenére nem bölcsész, hanem szállodás akar lenni. De – azt hiszem – főleg amiatt, mert Szabó Zolit jobb költőnek tartotta, mint őt. Ebben egyébként mi is – Boldizsár meg én – osztoztunk. Mindmáiig nem értem, hogy rövid évek alatt a hamarosan elismert szociográfus mellett miért hallgatott el benne végképp a lírai költő. Évtizedek múltán mosolyogva csodálkozott, amikor idézgettem 19–20 éves korában írt verssorait. Ma már talán csak én tudom kivülről ezeket a sorokat. Én máig se tudom elképzelni, miért nem volt folytatás. Akkoriban nem csak én, hanem baráti körünk java része nemhogy Rónai Mityunál, de Radnóti Mukinál, Zelk Zolinál, Vas Pistánál is jobb költőnek tartotta. Persze ez az azonnal csiszolt költői indulás készítette elő, hogy hamarosan az esszé- és a riportirodalomban kialakította a rá mindvégig jellemző választékos, gazdag szókincsú, olykor költőinek is mondható prózastílust. Párhuzamosan Rónai is a publicisztika nagy műveltségű stílusművésze lett, bár mindhaláláig megmaradt költőnek is. Irodalmi körünkől azonban ki kellett szakadnia. Nem bírta elviselni, hogy nem őt tartjuk mindnyájunk között a legműveltebbnek, a legtöbb nyelvből jártasnak, és főleg a legnagyobb költőnek. Egy kölcsönös sértődés tett pontot diákkorunk óta tartó baráti-irodalmi együttesünkre. Ez is 1932-ben történt, 20 évesek voltunk, már volt közösen szerkesztett folyóiratunk, túl voltunk már az első számon, együtt készítettük a másodikat. A külföldön egyetemre járó Boldizsár Iván, a vidéken – Szegeden – egyetemre járó Rónai Mityu itthon volt, a Svájcban – Genfben – szállodaipari akadémiaára járó Rózsahegy Budapestben töltött

gyakorlati hónapokat, ekkor éppen pincéri gyakorlaton volt a Bristol szállodában. Így mind az öten együtt ülhattünk (Szabó Zoli meg én itt, Budapesten voltunk egyetemisták), véleményt mondhattunk egymás írásairól, amelyekkel a második számban kívántunk jelen lenni. Zoli is, Mityu is verseket adott. Nos, Rónai Mihály András egyik versét elolvassa Rózsahegyí ezt mondta – szó szerint emlékszem –: „Te Mityu, ezzel a semmitmondó ízével alatta maradtál saját színvonaladnak”. Erre Rónai indulatosan rákiáltott: „Csak nem képzeled, hogy törődöm egy pincér véleményével!” Mire Rózsahegyí: „Egy pincér is megmondhatja véleményét egy fűzfapoéta klapanciájáról”. Ez Rózsahegyíék lakásán történt. Rónai felállt, az ajtónál megfordult és felénk kiáltotta: „A nevemet vegyétek le a koppról! Letagadom, hogy valamikor is volt közöm hozzátok.” Ezzel kiment, becsapta maga mögött az ajtót. Én, ő és Rózsahegyí első gimnazista korunktól érettségig voltunk iskolatársak. Jóbarátunknak számított, bár ő nehezen viselte, hogy én is, Rózsahegyí is jelesek voltunk latinból, ő pedig csak jó. Ő már gimnazistaként is tudott franciául és olaszul, valamelyest németül is, de Rózsahegyí ezeken a nyelveken kívül angolul és szlovákul is tudott. Szabó Zoli léte azonban mindig ingerelte: tudta, hogy mi, társaságunk leánytagjai, itt-ott egy-egy szerkesztőség munkatársai is a mi körünk legjobb költőjének tartja. Még az is bosszantotta – nem is titkolta –, hogy én, aki szintén szoktam verseket írni, magamnál jobb költőnek tartom Zolit. Természetesen Zoli se kedvelte őt. A mindig békés és békítő hajlamú Boldizsár igyekezett ugyan elsimítani a szerkesztőségünkben kezdet óta fenyegető ellenszenveteket. (Sokkal később ugyanazt folytatta a politikai pártok között is.) Ennek a szakításnak azonban be kellett következnie. Rónai párhuzamosan az egyetemmel, már munkatársa volt a Pesti Naplónak, hamarosan az Est-lapok párizsi, majd hosszú évekig római tudósítója volt. Ő fordította a mindmáig leggazdagabb, nyelvünkön megszólaló Olasz költészet antológiáját. Sokkal később, a háború után előbb a Népszava, majd a Népszabadság indokoltan köztisztelt publicistája volt. Velem és Boldizsárral mindvégig fenntartotta az eléggé formális és felületes barátságot. Szabó Zoltánnal azonban idegenkedtek egymástól, Rózsahegyível pedig kölcsönös, egymást gúnyosan emlegető, haragos viszonyban éltek. Amikor Rónai Mihály András már régóta vezető napilapok vezércikkírója volt, még mindig nem bocsátotta meg, hogy a volt osztálytárs azt mondta – 20 éves korukban –, hogy saját színvonala alatt van. De Rózsahegyí már a magyar szállodás tröszt nagy tekintélyű elnöke volt, még mindig arra emlékezett, hogy őt a volt osztálytárs lepincérezte. (Amikor már ő volt minden magyar pincér királya.)

Közös folyóiratunk, a „Névtelen jegyző” azonban már az első számtól kezdve elismert fóruma volt az új irodalomnak. A nálunk 10 évvel idősebb, már neves költők – Szabó Lőrinc, Illyés Gyula – eljöttek szerkesztőségi óráinkra, verseiket adták. A már régóta nagy hírének – Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes – érdeklődtek rólunk és lapunkról. Karinthy készséggel írt cikket a „Névtelen jegyző”-nek. – És jöttek az addig ismeretlenek. Például Örkény István. Személy szerint nem volt idegen, hiszen Szabó Zoli és Boldizsár Iván osztálytársa volt a gimnáziumban, tehát velük együtt 20 éves akkor. Gyógyszerészhallgató, később gyógyszervegyész diplomát szerzett. De hamarosan novelláskötete jelent meg. Itt indult, velünk, közöttünk. De hát az ugyanezen időben levélben jelentkező Weöres Sándor se volt ismeretebb. Mégis, első hozzánk küldött verse – a „Macska” – alapján Zoli meg én azonnal megsejtettük, még nem is azt, hogy korunk egyik legjelentékenyebb költője lesz, annyit azonban máris tudtunk, hogy rendkívül tehetséges, sőt bravúros verselő. Amikor hamarosan felutazott Csengéről és eljött szerkesztőségi óráinkra, kissé meghökkentett mindnyájunkat különös, félszeg meg-

jelenésével, fura csipogó hangjával, mondatainak szokatlan szórendjével. Érdeklődési köre is – akkor is, később is – szokatlan volt. Első találkozásunk idején éppen a „középfelnémet” nyelvezetet tanulmányozta, mert eredetiből akarta fordítani a Nibelung-Lied-et, meg az Edda-dalokat. Szabó Zoli ezzel a bizarr képpel jellemezte: „Elfelejtették megszűlni és mint embrió nőtt fel.” Évtizedeken át, mindegyik haláláig, ha találkoztunk, ez a fura kép jutott az eszembe. Első nekünk küldött verse, az a „Macska”-költemény folyóiratunk következő számában már meg is jelent. Utána, ha éppen Budapesten volt, beletartozott társaságunkba, végigtanúskodhattuk irodalmi megítélésének kalandos útját, hiszen később évtizedeken át ingadozott értékelése az „élő klasszikus” és az „ön-célú hülyéskedő” között. De valamiképpen mindig jelen volt. Mások feltűntek, voltak, azután eltűntek, legalábbis a költészet teréről. Jellegzetes példa erre Névai Lászlóé. Még nem volt 18 éves, nyolcadik gimnáziumba járt, amikor verset hozott szerkesztőségünkbe. Hegyes bajuszkájú, gondosan öltözött, választékosan udvarias beszédű fiatalember volt. Gépírással írt versét letette Szabó Zoltán elé, akiről ugyanúgy tudta, hogy kicsoda, mint Boldizsár Ivánról vagy rólam. A vers a dzsesszenéről szólt, a szaxofon hangulatáról. Nem volt se remekmű, se kifogásolhatóan gyenge próbálkozás: verselni jól tudó, művelt szerző elfogadható átlag műve volt. Elég rövid ahhoz, hogy elférjen a folyóirat egyik féloldalán. A költő türelmesen várt, illemtudóan azt is megkérdezte, hogy rágyújthat-e. Ezt én igen komikusnak találtam, hiszen az én pipámból, Szabó Zoltán és Rózsashegyi György cigarettájából csak úgy ömlött a füst. (Boldizsár sem akkor, sem soha életében nem dohányzott, még a szeszes italt se szerette, bár mindig velünk tartott, még a kocsmasztaloknál is velünk ült.) Névai verse kézzől kézre ment, összenéztünk, bólintottunk. Rózsashegyi közölte végül, hogy előbb-utóbb jönni fog. A jó modorú költő halkán megköszönte, hozzátéve, hogy ítéletünk alapján most már ő is elhiszi magáról, hogy költő. Igen rövid ideig volt költő. A következő évben már jöghallgató volt, hamarosan jogtudományi tanulmányokkal voltak szakmai sikerei, kitűnt az egyetem jogfilozófiai szemináriumában. A háborúban hadifogságba esett, ott közölte egy illetékessel, hogy meg szeretné tanulni az orosz jogi és filozófiai szaknyelvet. A meglepő kérés sikeres volt, Névait elküldték egy szibériai egyetemre, ahol német, francia és angol nyelvtudása mellé megtanult felső fokon oroszul. Orosz tanulmányokat fordított magyarra, angolra, és amire csak kellett. Majd az amerikai klasszikus jogi műveket fordította oroszra. Mindezt olyan szerény modorral, ami már rikító-nak hatott a tudományos életben. Később Szabó Zoli azt mondta róla, hogy suttozással ordítja túl a szakma rikácsolóit. Rég elfelejtette ő is, az olvasók is, hogy 18 éves korában költőnek indult. Hamarosan lett jogászprofesszor, jogfilozófus, majd haláláig a nemzetközi jog nagy hírű tanára, a tudományos akadémiák tagja. Sokkal később, amikor Szabó Zoltán már régóta önként vállalt emigránsként Londonban élt, ott mesélte nekem, hogy Névai Laci is meglátogatta, amikor Angliában járt. Zoli mosolyogva mondta: „Ugyanolyan keskeny, jól nyírt bajusza van, mint diákkorában, és most is megkérdezi, hogy rágyújthat-e”. Névai tehát nem lett irodalmi nevezetesség, de őrá is jellemző, hogy a „Névtelen jegyző”-nél indult, dzsesszről szóló költeménnyel.

Voltak azonban körünkben igazán jó írók, költők, akik egy röpké ideig fel is tűntek, majd némaságba tűntek. Például Koroda Miklós, Hollós Korvin Lajos, Vitányi János. Bármikor kiállnék vitára irodalmi értékeikről. Hozzá tartozhatnának évszázadunk irodalmi első vonalához... és még a lexikonokban is alig-alig jut számukra néhány szónyi említés. Azt hiszem, és Szabó Zoltánnak is az volt a véleménye, hogy a századközép egyik legeredetibb és legérdekesebb költője Vándor Lajos volt, sokkal nagyobb

művész és sokkal érdekesebb szatirikus, mint nem egy kortársunk, aki már a tankönyvekbe is bejutott. Nálunk egy évvel fiatalabb, tehát 19 éves, amikor bemutatkozott nekünk, majd nemsokára a nagyközönségnek. Néhány rövid esztendeig népszerű is volt, napilapok és folyóiratok szívesen közölték sajátos humorú, nevetve ítélező műveit, amelyeknek szövege sajátos átmenet volt a vers meg a próza között. A pódiumok és néha a kabarészínpadok kedvelt szerzője is lehetett. Azután a népirtás évadjának áldozatai közé sodorta végzete. (Erre tanú vagyok: mellettem halt meg aznap, amikor ki nyíltak a haláltábor drótkapui.)

Azt hittem, azt hitte Zoli és Iván is, hogy költészete egyenest népszerű lesz, esetleg azonnal klasszikussá válik. Ehelyett ráborult a tökéletes csend. Humora ugyanúgy senkinek se kellett, mint keserősége. A polgárok „dühödt kommunista”-nak, a kommunisták „rohadt, dekadens polgár”-nak tekintették. Családja messzire emigrált, a földkerekség túlfelére. Többször szerettem volna hátrahagyott életművét végre kiadatni. Sokáig nem sikerült. Szabó Zoltán Londonban próbálta ezt az életművet kiadatni, neki se sikerült. Most, néhány év előtt végre – tőlünk függetlenül – mégis megjelentették verseit is, véletlenül megmaradt drámáit is. Szabó Zoltán akkor már nem élt. A család a messze külföldön és a kiadó itthon annyit tudott, hogy annak idején én is felfedezői és barátai közé tartoztam, fel is kerestek. Én voltam a végre megjelent verses gyűjtemény előszavának írója. Azt hittem, most végre elkésett szenzáció lesz magyar költészetünknek ez a kivételes hangú alakja. Nem lett szenzáció. Nem tudom, miért nem lett. De akár ráborul a némaság, akár egyszer mégis észreveszik, Vándor Lajos odatartozik irodalmunk értékeihez. Ahogy a mindössze 5 számot megért „Névtelen jegyző”-nek is megvan a maga helye a harmincas évek kérészerű irodalmi folyóiratai között.

A harmincas évek első fele világszerte a nagy gazdasági válság időszaka volt. Az anyagilag kellőképpen meg nem alapozott üzleti vállalatok tönkrementek. A miénkéhez hasonló sajtókísérletek alig értek meg 2-3 számot. A mi 5 számunk már a nagy eredmények közé számított. Az irodalom számára biztonságosabb otthonok voltak a nagy tőkeerejű napilapok. Aki kifejezetten újságíró kívánt lenni, és volt is érzéke akár a riporthoz, akár a publicisztikához, azt készségesen várták mindegyik politikai oldalon a szerkesztőségek.

Szabó Zoltánnak ekkorra már elment a kedve minden műszaki pályától. A velem hallgatott jogtudományi ismeretanyag úgy elragadta, hogy gondolta, már eleget tud a latin mellett franciául is, ezért átiratkozott jogásznak, és főleg jogfilozófiát tanult. De ennyiből is elég volt számára egy tanév, várták már a szerkesztőségek. Az orvostanhallgató Boldizsár ekkor már évek óta újságíró is volt. Egy igen színvonalas havilap, a Piarista Öregcserkészek folyóirata, a „Fiatall Magyarországnak” kész örömmel látta. A „Névtelen jegyző”-nél szerzett gyakorlata után nagyon is alkalmas volt az irodalmi szerkesztői beosztásra. Őt az irodalmon kívül egyre jobban érdekelt a mezőgazdaság problémavilága. A mindig elmaradt „földbirtokreform” az agrárkérdésekre hívta fel a figyelmet. Aki ezzel akart foglalkozni, annak igen kevés volt egy diák-folyóirat, akár milyen színvonalas is ez a maga nemében. Amikor nagyon is időszzerű lett a falusi élettel foglalkozó riport, akkor ehhez napilap kellett. Az eleve katolikus egyházas szellemű piarista diák-folyóirat szellemileg közel állt az Egyház napisajtójához, az „Új Nemzedék” és a „Nemzeti Újság”-hoz. Nyomdavállalatuk cége, a „Központi Sajtóvállalat” (KSV) a Római Katolikus Egyház tulajdonában volt, legfelsőbb irányítói papok voltak. Munkatársaik azonban a harmincas évek első felében igen különböző világszemléletűek voltak. Egyik vezető szerkesztője, Pap Miklós felettébb kalandor szemléletű, de sze-

mélyében igen vonzó ember volt. Később a fasiszta Sajtókamarának titkára, de ugyanakkor titokban a „Vörös Segély” egyik vezetője, közben egy strómann neve alatt jól menő textilüzlete volt. Egyszerre volt zsidó és jobboldali érzelmű szeretője. A törvénytelen fiú apja, Rózsa Miklós neves művészettörténész volt. Az apa és fiú igen jó viszonyban volt, miközben a sokarculatú férfi jó viszonyban volt apja feleségével és törvényes leányaival is. Az apa zsidó származású volt, az anya dzsentrifalvi család leánya, az apa felesége egy zsidó báró család leánya. Kommunista múltja, sőt büntetett előélete ellenére az egyházi sajtókörök kedvence, később az Új Nemzedéknél szinte játszott azaz, hogy különböző politikai szemléletű embereket vegyítsen az újságírógárdába. Később még zsidó származásúakat is becsempészett az Újságíró Kamarába. Kedves és szolgálatkész volt mindenkire. Rászorulónak úgy adott pénzt, hogy nem is várta vissza. A háború után a Magyar Kommunista Párt egyik gazdasági vezető embere volt, amíg ki nem derült, hogy valamennyi pártnak tagja. Ekkor kizárták a pártból, de ettől kezdve az Idegenforgalmi Szaklap főszerkesztője volt 80 éves korában bekövetkezett haláláig. És sokan sejtették, hogy több „maszek” vállalat csendestársa. Nekem véletlenül volt jó ismerősöm, mert abban a házban, ahol laktunk, több olyan leány is volt, akinek sikeresen udvarolt. Gyakran ment velük múzeumokba, ahol érdekes vezető volt rendkívüli művészettörténet-tudásával. Apjának is segített művészeti könyvei írásakor. Én gyakran tartottam ezekkel a leányokkal, Pap Micu vezetése mellett. 13 évvel volt idősebb nálam, mégis barátokként kedveltük egymást. Gyakran megfordult nálunk is, szüleim is kedvelték. Nálunk ismerkedett meg Szabó Zoltánnal és Boldizsár Ivánnal. Engem is szívesen besorolt volna a KSV munkatársának, de a „Névtelen jegyző” megszűnte után már nagyon elfoglalt jogtörténeti disszertációm készítése. Zoli és Iván azonnal szívesen indult Pap Miklós mellett a napilapok munkakörének útján. Velük én is bejártam a szerkesztőségükbe. Kellemes társaság volt ott. Körükben ismerkedtem meg Koroda Miklóssal, aki Pap Miklós legkisebb húgának (apjuk törvényes leányának) férje volt. Haláláig az egyik legjobb barátom, Zolinak is, Ivánnak is jóbarátja. Sohasem értemtet meg, máig se értem, hogy ez a kitűnő író miért volt olyan sikertelen életű. Könyvei megjelentek, de még elismerő kritikát se kaptak. Három felesége is volt, egyikkel se lett igazán boldog házassága. Eleve baloldali érzelmű, később lelkes kommunista lett, de kizárták a pártból, mert dzsentrifalvi leszármazott volt, ősei közt még feudális várkapitányok is akadtak. 1956-ban a forradalmárok néhány napra börtönbe csukták – mint veszedelmes kommunistát –, majd a Kádár-rendszer azonnal internálta mint ellenforradalmárt. Illés Béla személyesen sietett minden illetékeshez, hogy kiszabadítsa. Illés Béla mondtotta róla, hogy „Miklós a jelenkori magyar történelem paródiája”. Ezután írt még néhány kitűnő könyvet, amelyeket mindmáig néma csend vesz körül. Majd az orvosok azt hitték, hogy isziásza van, termofort raktak a derekára. Ezzel halt meg a díványon. Halála után a boncolás megállapította, hogy bélrák ölte meg. Boldizsár Iván és én búcsúztattuk, a róla szóló hírlapi nekrológban sajtóhibával „Koródy”-nak írták. Amikor nemsokára Londonban elmeséltem Szabó Zoltánnak bizarrul tragikus életét és halálát, a mindig gúnyosan mosolygó Zolinak előbb könnyek folytak végig az arcán, majd az asztalra borult, és amit sohase láttam se azelőtt, se azután, lihegve sírni kezdett. Majd halkán ezt mondotta: „Hiszen valahogyan mindnyájunknak ez a sorsunk.” Emlékére kettesben megittunk egy egész üveg skót whiskyt, mintha együtt volnánk ővele.

A Pap Miklós gyűjtötte fiatal újságírók nem sokáig maradtak a KSV-nél. Először Koroda unta meg a jobboldali vezetést, átment a polgári baloldali 8 Óra-i újsághoz. A németül kitűnően tudó Boldizsár Iván német egyetemen edzett nyelvtudással hamar

hasznos és megbecsült munkatárs lett a Pester Lloydnál. A jelentkezésétől fogva közismerten kitűnő stílusú Szabó Zoltánt Pethő Sándor a „Magyar Nemzet” alapító főszerkesztője hívta lapjához, ahol azonnal az antifasiszta „Szellemi Honvédelem” című rovat vezetője lett. Tőlem mindegyikük cikkeket várt. Nekem a legmegfelelőbb a Magyar Nemzet volt. A háborúig, illetve, amíg engem nem hívtak munkaszolgálatra, havonként-kéthavonként írtam történelmi tárgyú kolumnás (egész újságoldal) cikkeket. Nem is kellett mindig a szerkesztőségbe vinni. Zoli gyakran volt nálunk. Amikor egy születésnapomra szüleimtől nagyon jó új írógépet kaptam, legszívesebben ő is ezen kopogta le cikkeit.

Ebben az időben azonban már benne tartottunk a földművelés sürgető problémáiban. Zoli egy alkalommal felhozta a közgazdasági egyetemre járó Kovács Imrét, akit akkor a falusi szektás mozgalmak izgattak. Már készítette „Néma forradalom” című kultúrszociográfiai remekművét. Ettől kezdve Zoli és Iván mellett ő is jelen volt nálunk, az én szobámban, amikor együtt terveztük azokat a szemléző kirándulásokat, amelyeket később „falukutatás”-nak neveztek. A kezdet az a néhány hetes út volt, amelyre 1934-ben, 22 éves korunkban Zoli, Iván meg én elhatároztuk magunkat, hogy példát adjunk mindenkinek, akit izgatott a nép sorsa.

Úti célunk a Balaton környékének faluvilága volt. Az egésznek diákkirándulás-jellege volt. Anyáink mindhármunknak megrakták hátizsákunkat mindazzal, amit szükségesnek tartottak egy ilyen kirándulásra. Mi pedig azért is vállalni akartunk minden nehézséget. Tavasz végén és nyár elején tartott a kaland. Gyalog tettük meg az utat a budapesti Lipótvárostól (mindhárman ott laktunk) Almádiig, ahol én szüleimmel néhányszor nyaraltam. Ha jó idő volt, a mezőn aludtunk, ha borúsabb volt az ég, bekérdéskedtünk egy padlásra. Emlékeink szerint mindenütt készséggel fogadtak, általában még vacsorát is adtak. Mi feljegyeztük, miféle otthon az, ahol bort is adtak, milyen, ahol nem volt szeszes ital. Még az is említésre méltó, hogy milyen otthonban volt énekelgető társaság. Almádiból egyenest mentünk tovább Balatonfüred felé. Füreden szüleim egyik jóbarátjának villája volt. Nyaraltam nála néhányszor. Most is egyenest odavezettem társaimat. A ház gazdája és éppen ott tartózkodó nőismerőse szívesen fogadott. Volt ott elegendő szoba, elegendő ágy, és főleg elegendő Balaton-vidéki bor. Lexi bácsi – ez volt a családi barát keresztnéve – még a pincébe is lement, hogy felhozzon egy butykos maga főzte törkölyt, ismételve, hogy férfiember evés előtt némi kevés pálinkával kezdje a beszélgetést.

Tudtuk előre, hogy Iván zavartan fog szabadkozni, mert borba se szívesen kóstolt bele, pálinkától pedig azonnal égni kezdett a gyomra. Mi Zolival – 22 évesek voltunk – korlátlanul bírtuk, sőt kedveltük a kemény italokat. Amikor a vacsora kezdete előtt Iván valóban láthatóan zavartan mentegetőzött, mondván, hogy neki „egészségi okokból” nem szabad pálinkát innia, a kedves hölgy, a házigazda vendége, aki a ház urához hasonlatosan azonnal tegezett bennünket, mosolyogva ezt kérdezte: „Mondd, fiam, nem vagy te véletlenül zsidó?” Lexi bácsi fejét csóválta, igyekezett jóvátenni a tapintatlan kérdést. „Ugyan, kedves szívem...” – így kezdte, de csak kezdte, mert én nevetve belevágtam: „Bocsánat, itt én vagyok zsidó, de hajlandó vagyok bármit bármilyen mennyiségben meginni.” A hölgy is mosolyogva fordult most Zoli felé, aki nem várta be a kérdést, és ezt mondta: „Én szívesen volnék zsidó, de nem hagynak.” A háziak nevettek, nem is sejtve, mi van e mondat mögött. Az volt ugyanis, hogy Zoli zsidó leányba volt szerelmes. Idővel el is vette, kedvéért Lili katolizált is. Mi persze jól tudtuk ezt, ismertük a szerető és szeretett leányt, ahogy Zoli is mindig tudta, melyikünk milyen lány körében érzi legjobban magát.

Ez a jókedvű vacsora okos tanácsot is hozott. Mi már terveztük, hogy ez a Balatonfüred igen jó kezdet a szociográfiai kérdezősködéshez. Én elmondtam, de részletesen Zoli magyarázta el, mit is tervezünk. Nemcsak vendéglátónk, de a hölgy is érdeklődve figyelt. Végül Lexi bácsi adta a hasznos tanácsot. Komoly hangon magyarázta, hogy hamar gyanúsak lehetünk a csendőrök szemében, ha városi kíváncsiak a dolgozó nép életkörülményeiről érdeklődnek. Azt tanácsolta, hogy már másnap reggel menjünk el a főszolgabíróhoz. Ő a csendőrök legfőbb feljebbvalója. Meséljük el neki, hogy a hatóságoknak is hasznos, ha tanult emberek megtapasztalják és közlik az illetékesekkel, mi mindenre kell figyelniük, ha valami zavar támad a nép körében. Hiszen gyakran támad zavar, és sokszor nem is tudjuk, miért. – Mondjátok csak el a főszolgabírónak, hogy én küldtelek titeket őhozzá.

Ezt a beszélgetést a balatonfüredi főszolgabíróval évtizedekkel később, Londonban szinte szó szerint tudtuk felidézni. A főszolgabíró a régi, majd a Horthy-világban a vármegye kisebb területi egységének, a járásnak helyi atyaúristene volt, közigazgatási és rendészeti egyeduralkodó. Hivatali helyiségében fogadott bennünket. Alacsony, sovány, mosolygós képű, őszülő hajú-bajuszú férfi volt. Hátradőlve ült párnázott karoszékekében. Előtte az íróasztalon pálinkásüveg, nem kis pohárkák, hanem decis poharakkal. A helyi nagyúr úgy fogadott, hogy azonnal töltött hármunknak és magának is.

Hát mi járatban, fiúk? – ezekkel a barátságos szavakkal köszöntött. Zoli is, én is Ivánra néztünk, ő tudott a legmegfontoltabban, legdiplomatusabban beszélni közülünk. Híres főszerkesztő és még híresebb külügyi államtitkár is lett idővel. Ő pedig megfogadva Lexi bácsi hasznos tanácsát, azzal kezdte, hogy mi hamarosan, az egyetem után köztisztviselők szeretnénk lenni. Tudjuk, hogy az államférfiak jó részének fogalma sincs a vidéki életéről, főleg a falvak életéről, holott onnét, lentről indul ki minden baj. A kisgazdák ugyan tudják, mert onnét valók, de ők igazán nem bánják a vidéki bajkeveréseket, sőt néha éppen ők lázítanak. Mi pedig a bajok megelőzése végett szeretnők tudni, mit beszél, mire gondol, mire vágyódik a falvak népe. Tudományos alapon akarjuk felmérni a nép életét, hogy felvilágosítsuk a legmagasabban ülőket.

A főszolgabíró előbb mosolygott, azután egyre komolyabb képpel bólintott. Végül felemelte poharát, és koccintásra nyújtotta. Össze is ütöttük a poharakat, Iván se mert nem inni. Alaposan köhögött is utána. De már beszélt is a járás ura:

„Helyesen tanácsolta Lexi barátom, hogy mindenekelőtt hozzám jöjjetek. Könnyen meggyűlhetett volna bajotok a csendőreimmel. De mondjátok csak, ti hárman vagytok összesen? Sokáig tartana, ha mások nem mennek el ugyanígy más tájakra. Sok táj van Magyarországon és sok az elégedetlenség.”

Most már Zoli válaszolt:

„Tízszer ennyien vagyunk. Egyetemisták, közszolgálatra készülők.”

„Így már helyes – bólintott a nagyúr. – De valljátok be, hány zsidó van köztetek?”

Erre már nem tudtam megállni, és én mondtam: „Csak én vagyok zsidó az egész bandában.”

Erre jött a meglepő összegezés. A főszolgabíró szó szerint ezt mondta:

„Ez így már helyes. Egy zsidó minden készülődéshez kell. Okos zsidó sok hasznos dolgot kitalálhat. Két zsidó már sok lenne. Két vagy még több zsidónak nem is adnék engedélyt, hogy beszélgessen a paraszttal. Ez veszélyes lenne a zsidókra nézve is, a paraszttal nézve is, de főleg miránk nézve, akiknek ügyelnünk kell, hogy ne gondolkozzanak túl sokat az emberek.”

Ez a feledhetetlen mondat pontosan jellemzi a Horthy-kor úri világának azt a részét, amely nem volt antiszemita. Ezek olykor együtt ittak, kártyáztak is a vidék módosabb zsidó polgáraival, de éberén vigyáztak, hogy ne legyenek túl jóban a dolgozó odalent élőkkel.

Annyi bizonyos, hogy mi hárman, akik név szerint fel voltunk sorolva az engedélyokiratban, kérdezősködhettünk az egész járás falusi embereinél. Ez azért is fontos volt nekünk, mert a balatonfüredi járáshoz tartozott egyebek közt Csupak és Arács, a Balaton-vidék legfontosabb szőlőtermő vidéke is.

Mi tehát néhány rövid hétig Tihanyban és környékén barátkozhattunk a falusiakkal. Több család is szívesen látott volna lakóvendégül. Mi azonban sajátos elvadult szállást találtunk magunknak. A Tihanyi-félsziget túlsó oldalán – amelyet Tihany-révnek neveztek – erdős hegyoldalon rábukkantunk az ősi kápolna romos maradványára. Ez igen romantikus szállás volt, belső része eléggé fedett, hogy ne essék be az eső. Fűves talaja eléggé zárt, hogy ha leterítettük pokrócainkat, jól elalhattunk a pusztá földön. De ha esténként túl sokáig beszélgettünk, nem ritkán ettünk-ittunk a lakosokkal, akkor mindig szívesen láttak éjszakai vendégül padlásaikon. Az is megtörtént, hogy naplemente után valamelyik udvaron, rőzsetűz mellett, hegedű- vagy pikulazenére táncoltunk a kedves leányokkal. Látható-érezhető volt, hogy kedvelnek bennünket, tetszett nekik, hogy annyira érdekel minket az életformájuk, sokféle gondjuk. De az se volt mellékes, amit az apátság papjaitól, a csendőrörs értelmesebb tagjaitól hallhattunk a dolgozó nép mindennapi életéről. Sokkal később rájöttünk, hogy ez a vidék jobb életet él, mint az Alföld vagy éppen az északkeleti megyék nyomorúságosabb paraszti rétegei.

Hasznos volt ez a kirándulás, hogy felismerjük, mi mindenre kell figyelnie a falukutatónak. De inkább bemelegítésnek bizonyult, mint nagy eredményű gyűjtőmunkának. Zoli és Iván azonban már tervezhette, hogy miféle riportokat ír újságjuknak. Én csak anyagot gyűjtöttem, így ők ketten ezt is felhasználhatták. Ebben az időben már javában dolgoztam jogtörténeti tárgyú disszertációm, amelynek lassan-lassan elkészült szövegéből lett első megjelent könyvem. Ugyanakkorra készült el Szabó Zoltán is a nagy feltűnést keltő „A tardi helyzet” című könyvével.

Ez a számunkra oly feledhetetlen tihanyi nézelődés nem riportokban közölt adatai miatt méltó elismerésre. Amit mi végeztünk, valójában tapogatózás volt, előkészülés. De a következő évek egyre szélesebb körű szociográfiai kutató tevékenységének kiindulása, a mozgalommá táguló falukutatásnak kiindulópontját itt kell megjelölni. Szabó Zoltán fontos, példaadó művei – A tardi helyzet, a Cifra nyomorúság – ennek az előjátéknak folytatásai voltak.

A következő években – 1935–36 – már nekünk is – a velünk tervezgető Kovács Imrének is – könyveink jelentek meg, otthonosak voltunk a heti- és a napilapokban. Zoli meg én még jó ideig, egészen a háború kezdetéig kölcsönösen egymást tartottuk legilletékesebb kritikusunknak. Könyveinket készülésük közben fejezetről fejezetre felolvastuk egymásnak. Szabó Zoltán azonnal szenzációt keltő „A tardi helyzet”-ét, Kovács Imre botrányt és lelkesedést kiváltó „Néma forradalom” c., és az én első nagyobb terjedelmű regényemet, a görög mitológiai tárgyú „Mámor zendülői”-t ugyanaz a kedves, lelkes jó barátónk kopogtatta le írógépen.

Közben Szabó Zoltán meg is nősült. Zsidó származású felesége akkor már maga is római katolikus volt. A nagy lángolás nem tartott túl sokáig. Közben azonban elkövetkezett a népiirtásig, szörnyűségekig, világéggéssé növő fasizmus. Előbb csak az egyre komorabb „zsidótörvények”, de utána már Szálasi és a nyilaskereszt rémuralma. A keresztény hitfelekezetre tért zsidóknak egy ideig mentességet adott, ha házastársuk

„őskeresztény” volt. Persze az „őskeresztény” szó a kultúrtörténetben a Krisztus-korabeli és az első-második század keresztényeit jelentette. Itt, nálunk azonban azokat, akik kimutatták, hogy több mint három nemzedék óta minden elődjük kereszténynek született. Tehát, aki zsidóból keresztény vallásra tért és házastársa őskeresztény volt – azt a hazai, főleg budapesti utcai szleng „árja párja”-nak nevezte. Zoli első felesége ilyen „árja párja” volt. Ez ugyan nem volt mindvégig életbiztosítás, de mégis nagyobb biztonság, mint amikor az üldözendő ennél is zsidóbbnak számított. Jól tudtuk ezt mindnyájan. Zoli és Lili nyilván már korábban elvált volna egymástól, de Szabó Zoltán keményen kitartott hitese felesége mellett, míg el nem múlt a világtörténelmi égszakadás. Akkor már békén búcsút vehettek egymástól. Lili hamarosan Sarkadi Imréhez ment férjhez. Zoli második felesége – már akkor, amikor Párizsban élt, előbb mint a magyar nagykövetség kultúrattaséja, majd önként vállalt emigránsként külföldön volt – Károlyi Mihály leánya, Károlyi Vera lett. Vele csak Londonban ismerkedtem meg, de ha olykor férje nélkül Magyarországra jött, engem is meglátogatott, hozva Zoli üzeneteit és új könyvét is, ha volt ilyen. Ha nekem volt új könyvem, akkor ő vitte magával. Később második feleségétől is elvált, és már túl a hatvanadik évén, egy igen fiatal, igen szép leányt vett feleségül. Zsuzsinak hívták, dél-amerikai magyar emigránsok gyermeke volt. Nagyon jól beszélt magyarul, holott sohase volt Magyarországon. Vele csak két ízben találkoztam londoni otthonukban.

A háború után már csak négy évig volt itthon. Amikor én a háborús és internált évek után hazakerültem, ő a hivatalos lap, a Magyar Közlöny főszerkesztője volt. A „Nemzeti Parasztpárt” tagja lett. Boldizsár Iván ennek a parasztpártnak a lapját, a „Szabad Szó”-t szerkesztette. Később a kitűnő „Új Magyarország” című hetilap főszerkesztője, még később évekig külügyi államtitkár. Nemcsak ők, hanem a Magyar Kommunista Párt néhány vezető egyénisége is azt javasolta, hogy a Parasztpártba lépjek. Hiszen a Parasztpárt vezető értelmiségeivel igen hasonló világnézetűek voltunk. Morus Tamás, Campanella, az utópisták tanai alapján szocialistának, néha éppen kommunisztának mondtuk magunkat. Marxszal csak később ismerkedtünk meg. Tiszteltük is, tanultunk is tőle. Materialisták azonban egy pillanatig se voltunk. Szabó Zoli mindvégig hívő katolikus volt, én kora ifjúságomtól mindmáig bevallottam, hogy nemcsak nem értem, de nem is tartom megérthetőnek a lét titkait. Vagyis agnosztikus vagyok, akárcsak Newton, aki a leglényegesebb valóságokról azt hirdette, hogy „ignoramus et ignorabimus” (azaz „nem tudjuk és nem is fogjuk tudni”). „Agnosztikus” vagyok, aki a materializmus tanait ugyanúgy nem hiszi, mint a vallások dogmáit, de bizonyos benne, hogy végtelen létű a tudatunkon kívüli valóság. Istenről az agnosztikus csak azt tudja, hogy van, de nem tudhatja, hogy milyen. Ez a hitvilág a „deizmus”. Ilyen volt Spinoza is, Voltaire is. Ilyen volt öreg barátom, Balázs Béla, a „Kékszakállú herceg várá”-nak szövegírója, aki deistaként volt mindhalálig lelkes kommunista. Miért ne lehettem volna én is, amíg el nem jött a nagy megrendülés az ifjúkortól fogva lelkesítő hitben. És amikor parasztpárti jóbarátok és kommunista párti jóbarátok szinte versengtek, hogy melyikük közösségébe lépjek, akkor egy halott és két élő jóbarát ösztönzött arra, hogy ha már Morus Tamás óta szeretem magamat kommunisztának mondani, hát most se habozzak. A halott barát Ságvári Endre volt. Egyetemi éveim óta versengve érdekeltek a kultúrtörténelmi izgalmak: engem a görög mitológia meg a magyar krónikákból ismert őstörténet. Ságvári Endrét főleg a sumér és akkád, vagyis asszír-babilóniai hitvilág, az ékírásos, cserepekre rótt irodalom. Szellemi izgalmainkba még az egyetemi években bekapcsolódott Szabó Zoltán is. Ságvári azután előbb az antifaszizmus

tevékeny hőse, majd áldozata lett. Mire hazaérkeztem, neki már kommunista vértanú híre volt. Ha politikai területre vetődném, csakis az ő útjára léphetnék. De mellette egy másik diákkori jóbarát volt a mindnyájunk közt franciául legjobban tudó Rajk Laci. Róla ugyan tudtuk, hogy valami kommunista-féle, hiszen még börtönbe is került hitéért. Szabó Zoli legjobban francia tudása miatt tisztelte. Ő nem patetikus hangon szólított fel a pártba lépésre. Belügyminiszter volt, megmutatta, milyen a magyar belügyminiszter szobája. Szilvóriumot töltött nekem is, magának is, és szó szerint ezt mondta: „Ne hülyéskedj! Csak nem akarsz díszparaszt lenni, mint Szabó Zoli? A Parasztpárt Göre Gábornak, Dörmögő Dömötörnek és Veres Péternek való.” Én valami olyasmit válaszoltam, hogy Zoli A tardi helyzetben olyan nagyszerűen írt a parasztvilágról... Erre Rajk újra töltött, elnevette magát, és azt mondta: „Dante még szebbeket írt a Pokolról, a Purgatóriumról és a Paradicsomról. De egyikbe se lépett. Pedig nem is szerette a pártonkívülieket. Hontalanul is halt meg. Te azonban ne hülyéskedj, átszólok a káderosztálynak, hogy állítsák ki a tagsági könyvedet.” Semmi okom nem volt, hogy tiltakozzam. És talán még ugyenezen a napon egy másik jóbarát, aki ugyanolyan jól tudott franciául, mint Rajk, a lélektan feledhetetlen tudósa, Mérei Ferenc, kávéházi asztal mellett ezt mondta: „Olyan kor következik, hogy akik nincsenek ugyanegy pártban, beszélgetni se tudnak egymással.” Én arra hivatkoztam, hogy milyen régi és megalapozott a barátságom nemcsak a diákkorom óta, diákkorunktól fogva „egy bandába” tartozó Szabó Zoltánnal, Boldizsár Ivánnal, de a „Kisgazdapárt”-ban vezető szerepű Ortutay Gyulával, a szociáldemokrata párti vezéralak Szalai Sándorral, a parasztpárt értelmi főalakjának számító Keresztury Dezsővel. Erre Mérei feltette a kérdést, vajon ha hamarosan kieleződik a természet szerinti ellentét a különböző pártok között, a szükség szerint eltérő célkitűzés az őszinte, egymást megértő egyéniségeket nem idegeníti-e el egymástól. A régi jóbarátokat a politikai célok szembeállítják egymással. „Rajk Lacinak van igaza: hülye vagy, ha nem miközöttünk állsz. Persze, hogy Zoli stílusát továbbra is szépnek tartod, elismered, hogy Iván kitűnő vezércikk-fogalmazó. De ez nem stilisztikai kérdés.”

Ságvári emléke, Rajk és Mérei indoklása folytán akkor úgy véltem, nincs is más további utam, mint hogy belépjek melléjük a Magyar Kommunista Pártba. Ők példát adtak, utat mutattak. De Rajkot, ezt a legkommunistább barátot halálra szánták és kivégezték. Később ugyancsak a mi pártunk zárta hosszú évekre börtönbe Méreit. És volt még számos példám, hogy csalódottnak tudjam magamat. Amikor a Rajk-per oly döntő hatással rendítette meg naiv-ábrándos hitemet, Szabó Zoltán Párizsban volt Károlyi Mihály mellett a magyar nagykövetség egyik vezető tisztviselője. Károlyi Mihály is akkor ábrándult ki szép hitünkből, vele együtt Zoli is emigrációra szánta el magát. 1956-ig csak hallottunk egymásról. Én attól kezdve elhárítottam magamtól minden közéleti hivatalt. Amit írtam, általában megjelenhetett. De csak történelmi és ifjúsági regényeket írtam, amelyeket azért tűrt el a Rákosi-évek kultúrpolitikája, mert ezeket „ifjúsági, pedagógiai művek”-nek minősítették. Csak 1954-ben, Nagy Imre első kormánya idején szántam el újra magamat „társadalmi regények”, azaz korunkbeli történetek írására. Akkoriban kerültem váratlanul a Magvető Kiadó élére. De afféle gyanús ember maradtam, és 56 után fegyelmi úton távolítottak el. Valójában az 56-ban kieleződött ellentéteket egyformán ingerelte egy elterjedt mondásom, amely szerint: „Fogalmam sincs, melyik oldal a mi és melyik oldal az ők.” Hamarosan már külföldön kiderült, hogy ezt a „bon mot”-t még Londonban Szabó Zoltán is tudta. 1949-től fogva egészen 1958-ig nem találkozhattunk. A Rajk-tragédia után az akkori párizsi nagykövet Károlyi

Mihály öntudattal vállalta az új számkivetettséget, szembefordult a hazai renddel, amely ekkor vált néhány évre Rákosi Mátyás önkényuralmává, Szabó Zoltán – a kulturális attasé – Károlyival tartott. Soha többé nem jött haza. Kerülőúton tudtunk egymásról. Ha módunk adódott, új könyveinket elküldtük egymásnak, dedikációk szövegébe rejtve üdvözlöttük egymást. De valahogyan mindig tudtunk egymásról. Tudtam, hogy egy ideig Párizsban maradt, működött a Szabad Európa Rádióban is, a párizsi rádiónál is: párhuzamosan volt magyarul és franciául publicista, írt az 1956 után Párizsban megjelenő „Irodalmi Újság”-ba is. Majd átköltözött Londonba, ott élt második feleségével, Károlyi Verával (őt ott ismertem meg). Vezette az angol rádió, a BBC magyar adását, közben megmaradt párizsi rádióskapcsolata is. Magyar könyvek kiadásával is foglalkozott. A londoni magyar szellemi élet egyik vezető alakja volt. Azt is tudtam már itthon is, hogy a sok árnyalatú magyar emigráció igen ellentétes indulatokkal viseltetett iránta. A kommunista érzelműek nacionalistának tartották, aki még a fasisztákkal is itt-ott egyetért. A jobboldaliak, főleg a kifejezett fasiszták és akik az emigrációban még mindig élők, vénséges Horthy Miklós korára gondoltak nosztalgikusan, ezek Szabó Zoltánt kommunistabarátnak, sőt álcázott kommunistának mondták. De erről is, arról is figyeltek a véleményeire. Itthon egy ízben szóba kerülve, Illyés Gyula azt mondta róla, hogy olyan közéleti alak, mint háromszáz évvel korábban a költő Zrínyi Miklós volt: sereg nélküli vezér.

Ő odakint ugyanígy tudott rólunk, én rólam is. Tudta, hogy igyekszem távol tartani magamat a politikától, de könyveim aránylag kevés akadállyal találnak utat az olvasókhoz. Már egy-egy időszerű – ahogy akkor nevezték, „mai témájú” – regényem is megjelent. Jóbarátainkat idehaza 56-ban ellenséggé állította egymással szembe a politika szeszélye. Nagy Imre és vértanútársai, meg az évekig rabságban tartottak ugyanúgy kommunistáknak tudták magukat, mint azok, akik halálba vagy börtönökbe küldötték őket. Nálunk forradalomban is, ellenforradalomban is úgy összekeveredett a politikai jobb- és baloldal, hogy nagyon sokan érezhették azt, amit én akkor úgy fejeztem ki: „nem tudom, kik a mi és kik az ők.” A háború kitörése előtt én is, Szabó Zoltán is, legközelebbi barátaink is, úgy gondoltuk, hogy kommunisták vagyunk, de nem Marx tanai, hanem az utópisták eszméi szerint. A háború végétével kevés eszmei különbség volt a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt között. Az egész ifjúságra oly nagy hatású Györfly Kollégium és vezetésével a Nékosz (a Népi Kollégiumok Szövetsége) a Kommunista Párt és a Parasztpárt közös védnöksége alatt működött. Én kishíján a Parasztpárt tagja lettem, de legközelebbi baráti kapcsolataim besoroltak a Kommunista Pártba. Szabó Zoltánt egyforma szeretettel várta a két baloldali párt, de hát az oly fontos hivatalos lap, a Magyar Közlöny a Parasztpárt sajtóorgánuma lett, ott pedig főszerkesztőnek várták őt, aki irodalmi megjelenése óta a falukutatás, a szociográfia iránymutatója volt. Zoli tehát parasztpárti lett, én kommunistapárti. (Mint ahogy barátaink közül Ortutay független kiszagda, Szalai Sándor szociáldemokrata.) 1949 után pedig én nem vállaltam semmiféle politikai szerepet, Szabó Zoltán pedig külföldön élt, emigráns volt, független elem a jobboldali és a baloldali indulatok között. 56 óta pedig pártonkívüli vagyok, írnom folyton lehetett. Valahogy úgy történt, hogy 1958 óta semmi akadályom nem volt, hogy rövid hetekre külföldre utazhassam. Közeli rokonságomban már régóta voltak külföldre szakadtak, 1956-ban családomban többen is voltak, akik – akkori szóhasználattal – „disszidensek” lettek. A hivatalosak és a hivatalosoktól idegenek is kellemes író és nem kellemetlen közéleti embert láttak bennem, ezért, ha útlevelet kértem „rokonlátogatás” címen – mindig adtak is. De ha

nem kértem, akkor valahonnét megbízást kaptam, hogy nézelődjem különböző külföldi tájakon. Ezért azután elég sok táján a világnak nézelődhettem. Főleg rokonok okok folytán legtöbbször Angliában lehettem. 1958-tól a nyolcvanas évekig több mint 10-szer is töltöttem néhány hetet Londonban. Rokonok és régi barátok körében igen otthonosan érezhettem magamat, és érdeklődésem folytán számos vidékét bejárhattam az angol múltnak és jelennek. Persze a legbarátabb együttlét Szabó Zoltánnal következett el. Amikor megérkeztem, az első azonnali telefon őt kereste. – „Itt vagyok!” – „Hurrá, Vivát, Evoé! Jöjtek?” – „Gyere, húsz perc múlva itt várlak.” – „Indulok.” – Bővebb magyarázkodás nem kellett. Akárhol laktam éppen, a találkozó a Piccadilly Circuson volt, a nagy divatáruház sarkán. Engem odavitt az „Undergrund” (magyarul: földalatti), ő hamarosan megérkezett barna színű kis autójával, hogy ott folytassuk a beszélgetést, ahol egy vagy két, esetleg tíz évvel ezelőtt abbahagytuk. Richmondban, a déli kerületben lakott. Már otthon, illetve itthon, Pesten is, akinek otthonában beszélgettünk, az főzte a feketekávé. Magyarországon konyakot vagy szilvóriumot ittunk. Angliában persze whiskyt. Első feleségemet, akivel csaknem mindig együtt voltam Londonban, ugyanolyan régóta ismerte, mint én. Még diákok voltunk, ő még gimnazista lány, amikor feljártunk egymáshoz. Londonban tehát családiról is összebarátkoztunk velük. Előbb második, később harmadik – felettebb ifjú – feleségével. Ezek a londoni látogatások mindig a közös ifjúkort is újraidézték. E londoni élmények ösztönöztek idővel „Idegenben” című regényemben megírni a londoni emigráció világát. Ennek olvastakor levélben többek közt azt írta, hogy nagyon érdekes volt számára tudomásul venni: otthoni szemmel hogyan látják, ami nálunk itthon van. Kedve volna egyszer mégis hazautazni, hogy ő is megírhasssa, hogyan látja az itteni szem az elmaradt, elhagyott otthont. Nem írta meg. Nem jött haza. Amikor 1982-ben, első feleségem halála után utolszor jártam Londonban, ő már nem ott élt. 1980-ban megint Franciaországba költözött. Boldizsár Iván egy ízben ott is találkozott vele. Tőle tudom, hogy gyermeke is született. Valamikor, nagyon régen, első feleségétől volt egy fia, akit később Sarkadi Imre adoptált. Úgy tudom, hogy orvos lett belőle. Személyesen őt sem ismerem, a nyolcvanas években született kisleányt sem. Őt azonban holtában is ismerem: diákkorunk óta volt szüntelen baráti közünk egymáshoz. Amit tudok róla, akár magyar kultúrtörténeti ismeretanyagának is tekinthető. Amikor most, halálának tizedik évfordulóján, életműve gyűjteményes kiadásának indulásakor felkérnek, hogy fogalmazzam meg, mire emlékszem a közös útról, leültem írógépem elé megírni, amit most olvas az olvasó. És kísértetjárás lett az én számomra is az emlékidézés. Hiszen már tíz éve, hogy ő sem él. Nem él már a kamaszkori cimborahármas harmadik tagja: Boldizsár Iván. Egy sem él azok közül, akiket név szerint idézek. 82 éves vagyok, ez nyilván már az alkonyat éveimhez tartozik, de hát az évezrednek is utolsó évtizedénél tartunk. Ez is alkonyat. De minden alkonyat után hajnal következik. Az évezredet új évezred követi. Az egyesek földi élete után is következik valami. Hogy mi? Ignoramus et ignorabimus. De a mi létünk emlékezetéből sok minden okvetlenül fennmarad a következő évezredre is, tiszteletre méltó helyen marad a múlt időben is Szabó Zoltán, a magyar szociográfiai irodalom oly szép stílusú klasszikusa.